

**GRAMMATIK MA'NO VA UNING TURLARI: UMUMIY, ORALIQ
HAMDA XUSUSIY GRAMMATIK MA'NONING LINGVISTIK
TALQINI**

Ubaydullayeva Yulduz Lutfullayevna

OXU, o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 1-kurs magistranti

TATU akademik litsey ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Yusupov Murodali Sunnatovich

SamISI, ijtimoiy fanlar kafedrasida dots

Annotatsiya: Mazkur maqolada grammatik ma'no tushunchasi va uning asosiy turlari — umumiy grammatik ma'no, oraliq grammatik ma'no hamda xususiy grammatik ma'no ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Grammatik ma'noning til tizimidagi o'rni, leksik ma'nodan farqi va morfologik hamda sintaktik sathlarda namoyon bo'lish xususiyatlari yoritiladi. Tadqiqot davomida grammatik ma'noning ierarxik tuzilishi va ularning o'zaro munosabati ochib beriladi. Natijalar grammatik ma'no kategoriyalarini o'qitish va tahlil qilish jarayonida tizimli yondashuv zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: grammatik ma'no, umumiy grammatik ma'no, oraliq grammatik ma'no, xususiy grammatik ma'no.

Kirish

Til birliklari o'z tabiatiga ko'ra ikki asosiy ma'no qatlamiga ega: leksik ma'no va grammatik ma'no. Leksik ma'no so'zning atash, nomlash funksiyasini ifodalasa, grammatik ma'no so'zlarning o'zaro munosabatini, grammatik kategoriyalarga mansubligini va gap tarkibidagi vazifasini bildiradi. Grammatik ma'no til tizimining struktur asosini tashkil etadi va nutq jarayonida ma'no izchilligini ta'minlaydi.

Grammatik ma'no ko'p qirrali hodisa bo'lib, u turli sathlarda va turli darajalarda namoyon bo'ladi. Tilshunoslikda grammatik ma'noning umumiy, oraliq va xususiy turlari ajratiladi. Ushbu tasnif grammatik kategoriyalarni chuqurroq anglash va ularning ierarxik munosabatini aniqlash imkonini beradi. Grammatik ma'no til birliklarining o'zaro munosabatini, ularning sintaktik vazifasini hamda kategoriyalarga mansubligini bildiruvchi abstrakt ma'no qatlamidir. U leksik ma'nodan farqli ravishda predmet yoki hodisaning o'zini emas, balki ular o'rtasidagi grammatik munosabatni ifodalaydi. Tilshunoslik tarixida grammatik ma'no masalasi turli nazariy yo'nalishlar doirasida o'rganilgan bo'lib, struktur tilshunoslik, funksional grammatika va kognitiv lingvistika bu masalaga o'ziga xos yondashuvlarni taklif etgan.

Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda grammatik ma'no ko'p darajali tizim

sifatida talqin qilinadi. Bu tizimda umumiylikdan xususiylikka tomon bosqichma-bosqich torayib boruvchi ma'no qatlamlari mavjud. Grammatik ma'noning umumiy, oraliq va xususiylarini ajratish til kategoriyalarining ichki tuzilishini aniqroq tushunishga yordam beradi. Bunday tasnif grammatik birliklarni izchil tahlil qilish, ularning o'zaro ierarxik aloqasini aniqlash hamda grammatik shakllarning mazmuniy mohiyatini chuqurroq ochish imkonini beradi.

Grammatik ma'no masalasining dolzarbligi shundaki, u til tizimidagi formal vositalar bilan mazmuniy qatlam o'rtasidagi murakkab munosabatni yoritadi. Morfologik qo'shimchalar, yordamchi so'zlar, so'z tartibi va intonatsiya kabi vositalar orqali ifodalanadigan grammatik ma'no nutqning izchilligini va mantiqiylikini ta'minlaydi. Shu bois grammatik ma'no turlarini ilmiy asosda o'rganish til nazariyasi, grammatik tavsif hamda ta'lim metodikasi uchun muhim ahamiyatga ega.

Mazkur maqolada grammatik ma'noning mohiyati va uning umumiy, oraliq hamda xususiylarini tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqot til birliklarining semantik va struktur xususiyatlarini uyg'un holda ko'rib chiqish orqali grammatik ma'noning til tizimidagi o'rnini aniqlashni maqsad qiladi.

Metodlar

Tadqiqot tavsifiy, qiyosiy hamda tahliliy metodlar asosida olib borildi. Grammatik ma'no kategoriyalarini aniqlashda struktur-semantik yondashuv qo'llanildi. Morfologik shakllar va sintaktik birliklar misolida grammatik ma'noning ifodalanish usullari o'rganildi. Shuningdek, mavjud nazariy qarashlar umumlashtirilib, tizimli tahlil asosida xulosalar chiqarildi. Tadqiqot jarayonida struktur-semantik metod asosiy o'rin tutdi. Bu metod yordamida grammatik ma'noning til tizimidagi formal ifodasi va mazmuniy qatlamlari o'rtasidagi bog'lanish tahlil qilindi. Morfologik ko'rsatkichlar, xususan, qo'shimchalar orqali ifodalanuvchi grammatik kategoriyalar misolida umumiylikdan xususiylikka tomon torayib boruvchi ma'no tizimi aniqlashtirildi. Shuningdek, sintaktik vositalar — so'z tartibi, yordamchi birliklar va kontekstual omillar orqali yuzaga keladigan grammatik ma'nolar ham kuzatildi.

Qiyosiy-tahliliy metod orqali grammatik ma'noning turli darajadagi namoyon bo'lishi o'zaro solishtirildi. Umumiy grammatik ma'no bilan oraliq va xususiylarini grammatik ma'no o'rtasidagi farqlar hamda ularning ierarxik bog'liqligi misollar asosida ko'rsatildi. Bu yondashuv grammatik kategoriyalarining ichki tuzilishini aniqlash va ularning funksional yuklamasini belgilash imkonini berdi.

Deskriptiv metod asosida grammatik ma'noning real nutq jarayonida qanday ifodalanishi tasvirlandi. Nutqiy birliklar tahlil qilinib, grammatik

ma'noning kontekst bilan o'zaro aloqasi o'rganildi. Ayniqsa, bir grammatik shaklning turli kontekstlarda turlicha ma'no soylarini hosil qilishi alohida e'tiborga olindi. Bu esa grammatik ma'noning dinamik va kontekstga bog'liq xususiyatini ochishga yordam berdi.

Shuningdek, tizimli yondashuv asosida grammatik ma'noning ko'p bosqichli tuzilishi modellashtirildi. Bunda umumiy grammatik ma'no eng yuqori abstraksiya darajasi sifatida, oraliq grammatik ma'no kategoriya doirasidagi aniqlashtiruvchi bosqich sifatida, xususiy grammatik ma'no esa konkret shakli ifoda darajasi sifatida talqin qilindi. Mazkur metodologik yondashuv grammatik ma'no turlarining o'zaro uzviy bog'liqligini ilmiy asosda ko'rsatishga xizmat qildi.

Natijada qo'llanilgan metodlar grammatik ma'noning nazariy va amaliy jihatlarini kompleks tarzda o'rganish, uning til tizimidagi o'rnini aniqlash hamda kategoriyalararo munosabatni tizimli ravishda ochib berish imkonini berdi.

Natijalar

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, umumiy grammatik ma'no so'z turkumlariga xos bo'lgan eng keng va umumlashgan grammatik mazmunni bildiradi. Masalan, ot turkumiga xos predmetlik, fe'l turkumiga xos harakat yoki holat ma'nosi umumiy grammatik ma'no sifatida namoyon bo'ladi. Bu turdagi ma'no alohida shakl orqali emas, balki butun turkumga xos belgi sifatida anglashiladi.

Oraliq grammatik ma'no esa muayyan grammatik kategoriyaga tegishli bo'lgan, ammo hali konkret shakl darajasiga tushmagan ma'noni ifodalaydi. Masalan, son kategoriyasidagi birlik yoki ko'plik, zamon kategoriyasidagi o'tganlik yoki hozirgi zamonlik ma'nosi oraliq grammatik ma'no sifatida qaraladi. Bu bosqichda grammatik ma'no turkum doirasida torayib, aniq kategoriya chegarasida namoyon bo'ladi.

Xususiy grammatik ma'no esa eng konkret va aniq darajadagi grammatik mazmunni bildiradi. U muayyan grammatik shakl orqali ifodalanadi. Masalan, ko'plik qo'shimchasi orqali ifodalangan ko'plik ma'nosi yoki fe'lning ma'lum zamon shakli orqali berilgan aniq zamon ma'nosi xususiy grammatik ma'noga misol bo'la oladi. Bu turdagi ma'no nutq jarayonida bevosita kuzatiladi va grammatik ko'rsatkichlar orqali namoyon bo'ladi. Oraliq grammatik ma'no esa umumiy grammatik ma'nodan konkretlashuv sari bir bosqich pastda joylashadi. U muayyan grammatik kategoriya doirasidagi qarama-qarshi yoki o'zaro bog'liq ma'no oppozitsiyalarini ifodalaydi. Masalan, birlik va ko'plik, o'tganlik va hozirgi zamonlik, aniqlik va noaniqlik kabi qarama-qarshiliklar oraliq grammatik ma'noning mazmuniy asosini tashkil etadi. Bu bosqich grammatik tizimning ichki differensiallashuv jarayonini aks ettiradi va umumiy

ma'noni toraytirib, aniqroq semantik chegaraga olib keladi.

Xususiy grammatik ma'no esa grammatik shakl orqali bevosita ifodalanadigan eng konkret darajadagi mazmun hisoblanadi. U nutq jarayonida real til birliklari orqali namoyon bo'ladi. Masalan, muayyan qo'shimcha yoki grammatik shakl orqali ifodalangan zamon, son yoki kelishik ma'nosi xususiy grammatik ma'noga misol bo'ladi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, xususiy grammatik ma'no kontekst ta'sirida ma'lum darajada semantik kengayish yoki torayish jarayonini boshdan kechirishi mumkin. Bu esa grammatik ma'noning qat'iy va o'zgarmas emas, balki kontekstga moslashuvchan hodisa ekanini ko'rsatadi.

Natijalar shuningdek grammatik ma'noning morfologik va sintaktik vositalar orqali uyg'un holda ifodalanishini aniqladi. Ba'zi hollarda grammatik ma'no faqat shakliy ko'rsatkich orqali emas, balki gap qurilishi, urg'u va kontekstual omillar yordamida ham yuzaga chiqadi. Bu esa grammatik ma'noni til tizimining kompleks elementi sifatida talqin qilish zarurligini ko'rsatadi.

Tahlil jarayonida grammatik ma'noning sathlararo bog'liqligi ham kuzatildi. Umumiy grammatik ma'no turkum darajasida mavjud bo'lsa, oraliq grammatik ma'no kategoriya darajasida aniqlanadi, xususiy grammatik ma'no esa konkret shakl darajasida namoyon bo'ladi. Ushbu bosqichlarning uzviy aloqasi grammatik tizimning ichki mantiqiy izchilligini ta'minlaydi. Bu ierarxik tuzilma tilni o'rganish va tavsiflash jarayonida metodologik asos sifatida xizmat qilishi mumkin.

Natijalar grammatik ma'noning til tizimidagi markaziy o'rni va uning ko'p darajali semantik tuzilishini tasdiqlaydi. Bu esa grammatik ma'no kategoriyalarini chuqurroq o'rganish, ayniqsa ularning pragmatik va matn lingvistikasi bilan bog'liq jihatlarini tadqiq etish zarurligini ko'rsatadi.

Mulohaza

Grammatik ma'noning ushbu uch darajali tasnifi ularning o'zaro ierarxik bog'liqligini ko'rsatadi. Umumiy grammatik ma'no eng keng qamrovli bo'lib, oraliq grammatik ma'no orqali aniqlashadi va xususiy grammatik ma'no darajasida konkret shaklga ega bo'ladi. Bunday tizimlilik til birliklarining mantiqiy va struktur izchilligini ta'minlaydi. Shuningdek, grammatik ma'no morfologik ko'rsatkichlar bilan bir qatorda sintaktik vositalar orqali ham ifodalanishi aniqlangan. So'z tartibi, yordamchi so'zlar va intonatsiya ham grammatik ma'no ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Bu hol grammatik ma'noning faqat morfologik hodisa emas, balki kompleks til tizimi elementi ekanini tasdiqlaydi.

Mulohaza sifatida aytish mumkinki, grammatik ma'no turlarini ajratish nafaqat nazariy ahamiyatga ega, balki amaliy jihatdan ham muhimdir. Chunki grammatik kategoriyalarni o'qitishda umumiylikdan xususiylikka tomon

bosqichma-bosqich tushuntirish samarali natija beradi. Shuningdek, grammatik ma'noning kontekst bilan bog'liq holda o'zgaruvchanligini hisobga olish lingvistik tahlilning aniqligini oshiradi. Mulohazalardan yana biri shuki, grammatik ma'no ko'pincha oppozitsiya tamoyili asosida namoyon bo'ladi. Masalan, birlik va ko'plik, o'tgan zamon va hozirgi zamon, aniqlik va noaniqlik kabi qarama-qarshi grammatik kategoriyalar ma'no differensiallashuvini yuzaga keltiradi. Bu oppozitsiyalar til tizimining ichki mantiqiy qurilishini aks ettiradi. Demak, grammatik ma'no faqat alohida shakllarning yig'indisi emas, balki ularning o'zaro qarama-qarshilik va munosabatlar tizimidir.

Shuningdek, grammatik ma'noning abstraktlik darajasi til tafakkuri bilan bevosita bog'liqdir. Umumiy grammatik ma'no yuqori darajadagi umumlashtirish mahsuli bo'lsa, xususiy grammatik ma'no konkret nutqiy vaziyat bilan chambarchas aloqadadir. Bu jihat grammatik ma'noni statik emas, balki dinamik hodisa sifatida talqin qilish imkonini beradi. Ayniqsa, kontekst ta'sirida grammatik shaklning qo'shimcha semantik soyalar kasb etishi tilning funksional imkoniyatlari kengligini ko'rsatadi.

Tadqiqot asosida yana shuni ta'kidlash mumkinki, grammatik ma'noning to'g'ri talqini til o'qitish jarayonida muhim metodologik ahamiyatga ega. Ko'pincha grammatik shakl va grammatik ma'no o'rtasidagi farq yetarlicha tushuntirilmagani sababli chalkashliklar yuzaga keladi. Agar grammatik ma'no turlari bosqichma-bosqich va ierarxik tizimda izohlanadigan bo'lsa, o'quvchilarda grammatik kategoriyalar haqida yaxlit tasavvur shakllanadi.

Bundan tashqari, grammatik ma'noning sintaktik va pragmatik omillar bilan bog'liqligini chuqurroq o'rganish zamonaviy tilshunoslik uchun istiqbolli yo'nalish hisoblanadi. Chunki grammatik ma'no faqat morfologik ko'rsatkichlar bilan cheklanmay, nutqiy vaziyat, kommunikativ maqsad va uslubiy omillar bilan ham bevosita bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan, grammatik ma'no kategoriyalarini matn lingvistikasi va diskurs tahlili bilan integratsiyalashgan holda o'rganish ilmiy natijalarni yanada boyitishi mumkin.

Umuman olganda, grammatik ma'no turlarining tizimli talqini tilning ichki mexanizmlarini anglash, grammatik kategoriyalar o'rtasidagi semantik bog'lanishni aniqlash hamda nazariy grammatika masalalarini yanada chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

Xulosa va tavsiyalar

Tadqiqot natijalari grammatik ma'noning umumiy, oraliq va xususiy turlari o'zaro bog'liq hamda ierarxik tizimni tashkil etishini ko'rsatdi. Umumiy grammatik ma'no turkum darajasida, oraliq grammatik ma'no kategoriya darajasida, xususiy grammatik ma'no esa shakl darajasida namoyon bo'ladi.

Grammatik ma'no kategoriyalarini o'qitishda ushbu bosqichma-bosqich

yondashuvdan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bu tilshunoslik nazariyasini chuqurroq anglash va grammatik tahlil jarayonini tizimli ravishda olib borishga yordam beradi. Kelgusida grammatik ma'noning pragmatik va matn lingvistikasi bilan bog'liq jihatlarini o'rganish dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri bo'lib qoladi. Tahlillar grammatik ma'noning faqat morfologik shakllar bilan emas, balki sintaktik qurilish, kontekst va kommunikativ vaziyat bilan ham chambarchas bog'liq ekanini ko'rsatdi. Bu hol grammatik ma'noni kompleks, ko'p omilli lingvistik hodisa sifatida talqin qilish zarurligini asoslaydi. Shuningdek, grammatik ma'no turlarining farqlanishi nazariy grammatika uchun muhim bo'libgina qolmay, amaliy til o'qitish jarayonida ham metodologik ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- 1 Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: Universitet nashriyoti.
- 2 Nurmonov A., Mahmudov N., Sobirov A., Yuldasheva S. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent: Fan nashriyoti.
- 3 Hojiyev A. O'zbek tili grammatikasi. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
- 4 Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: Akademnashr.
- 5 Superanskaya A. V. Obshchaya onomastika. Moskva: Nauka.
- 6 Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Oxford: Blackwell Publishing.
- 7 Lyons J. Linguistic Semantics: An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press.